
SİYASAL İKTİSAT VE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK*

Berkay Ayhan
Orta Doğu Teknik Üniversitesi

ÖZET

Çoğunlukla işletme disiplini tarafından inceleme nesnesi yapılan kurumsal sosyal sorumluluğa dair bütüncül bir anlayış geliştirmek için, bu çalışma farklı bir yöntemsel duruş ile siyasal iktisat çerçevesinden yaklaşmanın gerekliliğini savunacaktır. Çalışma, siyasal iktisat çerçevesinden çeşitli kurumsal aygıtların kullanılarak kurumsal sosyal sorumluluğun tarihsel ve toplumsal bağlamı içinde değerlendirilebileceğini ileri sürmektedir.

Anahtar sözcükler: Kurumsal sosyal sorumluluk, siyasal iktisat

POLITICAL ECONOMY AND CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

ABSTRACT

In this study, a different methodological perspective from political economy framework is employed to provide a holistic account of corporate social responsibility, which is usually studied within the confines of business administration discipline. This study argues that several theoretical tools could be utilized from political economy perspective so as to evaluate corporate social responsibility within historical and societal context.

Keywords: Corporate social responsibility, political economy

* Bu çalışmanın gelişiminde özenli yorumlarıyla önemli katkılarda bulunan editör Sibel Yamak ve değerlendiren hakemler ile Necmi Erdoğan, Galip Yalman, Aylin Topal ve Yılmaz Üstüner'e teşekkür ederim.

O, kimsenin umurunda değil. Girdabın içine itilmiş, elinden geldiğince çabalyor. İş bulma mutluluğuna erişmişse, yani burjuvazi onun sırtından zengin olma lütfunu ona bahşetmişse, kendisini bekleyen ücret, ruhuyla bedenini birarada tutmasına ucu ucuna yetecek bir ücret (Engels, [1845] 1997: 71).

Amerikan CBS televizyonu Pakistan'da 6 yaşındaki çocukların, bir kaç dolar yevmiye karşılığında, haftada 6 gün, günde 9 saat boyunca Adidas ve Reebok için top ürettiklerini belgeledi (Hürriyet, 1995).

Friedrich Engels, 1845 yılında İngiltere'deki işçi sınıfı hakkında yoğun bir sefalet, yoksulluk, hastalıklarla ve suç ile dolu bir yaşam gözlemi yapmıştır. Gerçekten de, sanayi devriminin doğuşunda, kadın ve çocukların 14-18 saate kadar çalıştığı ve temel kamu hizmetlerinden yoksun mahallelerde sefalet içinde yaşadıkları bilinmektedir. Bedenlerini çoğu zaman iş kazalarında kaybeden ve acımasızca disipline edilen çocukların fabrikada yedikleri tek öğün yemek için yirmi dakikadan fazla vakitleri yoktu (Hunt, 2005: 101-103). Yaklaşık yüz elli yıl sonra, dünyanın görece daha "az gelişmiş" yerlerinden olan Pakistan'da benzer acımasızlıkta bir çocuk emeği sömürsünün çok uluslu şirketler tarafından gerçekleştirildiği kaydedilmiştir. Bu skandalın ifşası ile birlikte endüstrinin önde gelenleri, çeşitli sivil toplum kuruluşları ve uluslararası kuruluşlarla birlikte çocuk emeğini ortadan kaldırmak için bir proje geliştirmişlerdir. İlginç olan, başlatılan bu süreç içerisinde şirketlerin kamuoyunun algısında kendilerini yapıcı bir aktör olarak konumlandırmayı başarmalarıdır (Khan ve diğerleri 2007: 4).

Bu örnek hakkında vurgulanması gereken nokta yüzelli yıl sonra kapitalist üretim ilişkilerinde hiçbir şeyin değişmeden yerinde kaldığı değildir. Aksine, Karl Marx (2007b) sermayedarların üretim ilişkilerini sürekli yenileme ve geliştirme zorunluluğu (devrimcileştirme) içinde bulunduğunu ileri sürmüştür. Ünlü deyişiyle kapitalizm "katı olan her şeyin buharlaştığı", eski ve durağan ilişkileri yıkan sermayenin bütün yer küreye yayılarak kurduğu ilişkilerin kendilerinin de tam olarak yerleşmeden eskidiği bir üretim tarzıdır (Marx, 2007b: 248). Sömürü ilişkileri farklı coğrafyalarda sürekli yenilenen formlar alarak bitmek bilmeyen bir dönüşüm içinde bütün toplumsal ilişkileri sürekli etkilemektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, kurumsallaşan şirketlerin "sosyal sorumluluk" faaliyetleri yürütmesi son yıllarda dikkat çeken bir gelişmedir. Bu noktada, iş ahlakı ve şirketlerin sorumlulukları üzerine

yapılan tartışmaların belirli bir tarihselliğinin bulunduğu belirtilmelidir.¹ Ayrıca eğitim ve sanata katkı yapan, hayırseverliği ile bilinen tekil işadamlarına birçok örnek verilebilmektedir.² Bu tekil örneklerden ayrıştırılması gereken bir eğilim olarak kurumsal sosyal sorumluluk, özellikle 1992 yılında Rio de Janeiro'da yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ile birlikte belirginleşmeye başlamıştır (Utting, 2005: 2). Niceliksel olmanın ötesinde niteliksel bir dönüşümü ifade eden kurumsal sosyal sorumluluk, "sosyal" olarak ilan edilen amaçların şirket faaliyetlerine sistematik olarak eklenmesini de içermiştir (bakınız Wood, 1991).

Günümüzde kurumsal sosyal sorumluluk; çok farklı alanları kapsayan (çevreye duyarlılık, insan ve işçi hakları, ahlaki iş pratikleri, filantropi, kurumsal yönetim), değişik ölçeklerde yürütülen (uluslararası anlaşmalar, ulusal düzenlemeler ve yerel projeler) ve çok aktörlü (öncelikle sermaye, sivil toplum ve devlet) bir olgu haline gelmiştir. Bu alan kendi başına büyüyen bir endüstri haline gelmiş; şirketlere sosyal sorumluluk faaliyetlerinde danışmanlık yapmak üzere şirketler kurulmuştur (Lipschutz ve Rowe, 2005: 148). Birçok önde gelen şirketin 2000 yılında imzaladığı Küresel İlkeler Sözleşmesi ile kurumsal sosyal sorumluluğun kendisi kurumsallaşmıştır. Milletlerarası Ticaret Odası'nın lobi faaliyetlerinin etkisiyle, Birleşmiş Milletler öncülüğünde gönüllülük esasıyla imzalanan bu sözleşme, yaptırım içermeyen bir niteliktedir. Şirketler, sivil toplum kuruluşları, akademik çevreler, emek örgütleri, kamu otoriteleri gibi birçok tarafı bulunan sözleşme; insan hakları, emek, çevre ve yolsuzlukla mücadele alanlarında şirketlerin uyması istenen temel kurallardan oluşmaktadır (Lipschutz ve Rowe, 2005: 157-161). Bu alanlardaki gelişmeleri şirketler düzenli olarak raporlayarak kamuoyuyla paylaşmaktadır. Türkiye'den 2010 yılı itibariyle 114 şirket bu anlaşmaya imza atmış bulunmaktadır (www.unglobalcompact.org).

Bahsedilen birçok boyutuna rağmen kurumsal sosyal sorumluluğu inceleme nesnesi olarak ele alan işletme disiplininin, inceleme yöntemindeki bazı sorunlar nedeniyle, olgunun tarihsel bağlamdaki yerini ve iktidar ilişkileri açısından anlamını yeterince aydınlatmadığı, bu çalışmanın temel savıdır. Bu doğrultuda, mevcut literatürün yöntemsel zaafının kaynaklarının incelenmesi

¹ İş ahlaki tartışmaları ile ilgili kapsamlı bir derleme için bakınız McKie (1974). Ayrıca, neo-liberal düşünürlerden Milton Friedman'ın ([1970] 1998) sosyal sorumluluk kavramına erken bir dönemde yönelttiği eleştiri de önemli bir referanstır.

² Bu çerçevede Türkiye'de akla ilk gelen isimler Kadir Has, Vehbi Koç, Nejat Eczacıbaşı ve Asım Kocacı olarak sayılabilir. Önde gelen Türk işadamlarının öz yaşam öykülerini kitaplaştırarak topluma katkılarını meşrulaştırma girişimlerine uzun bir zamandır rastlanmaktadır (Buğra, 1987). Bunun yanında, son yıllarda sosyal sorumluluk faaliyetlerinin de kitaplaştırdığını görmekteyiz. Bu örneklerden biri için bakınız Barutçu (2009).

ve alternatif bir analiz çerçevesi için ilgili olabilecek bazı araçların geliştirilmeye çalışılması çalışmanın temel amacı ve aynı zamanda biçimsel olarak sırasıyla iki ana alt başlığı olacaktır. Yöntem üzerine tartışmaları yürütmesi dolayısıyla, bu çalışma somut olguların derinlemesine incelemesinden çok kuramsal bir derleme özelliği taşımaktadır. Hâkim işletme anlayışına ve yazınına alternatif olarak geliştirilecek çerçeve için toplumsal gerçekliğin bütünsel ve tarihsel olarak incelenmesine yapılan vurguya uygun olarak siyasal iktisat yaklaşımından faydalanılacaktır. Birçok farklı araştırma geleneğine referans vermek için kullanılagelen siyasal iktisat (kimi zaman ekonomi politik) kavramı, bu çalışmada Karl Marx ve onu takip edenlerin oluşturduğu duruşa referansla kullanılacaktır.³ Şirketlerin sosyal faaliyetler yapma taahhütleri sadece “işletme pratikleri ve ekonomi” çerçevesinde ele alınabilir bir olgu olmanın ötesinde; tarihsel, siyasal ve sosyolojik boyutları bulunan bir gelişmedir. Bu bakış açısını sağladığı ölçüde siyasal iktisat yaklaşımı, kurumsal sosyal sorumluluğun işletme yazınının kısıtları içinde ele alınmasını aşarak olguyu anlamamıza önemli bir katkıda bulunabilir.

KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK VE İNCELEME YÖNTEMİ

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ve ona karşılık gelen uygulamanın sınırlarını açıkça çizebilmek, nesnesine uygun bir inceleme yöntemi bulmak için atılması gereken temel bir adımdır. Kurumsal sosyal sorumluluğun genel olarak kabul edilmiş bir tanımını bulmak oldukça zordur. Farklı alanlarda sürekli faaliyet halindeki çokuluslu şirketlerin, uluslararası kuruluşların ve akademik çevrelerin bir arada çeşitli pratikleri adlandırma çabasının sonucunda, vurguları değişen birçok kurumsal sosyal sorumluluk tanımı ortaya çıkmıştır (çeşitli tanım örnekleri için bakınız, Blowfield ve Murray, 2008; Banerjee, 2007). Ayrıca, benzer faaliyetler için birçok farklı terimin kullanılması durumu daha da karmaşıktır. Bu çerçevede kullanılan terimlerden sadece birkaçı; kurumsal sorumluluk (corporate responsibility), kurumsal vatandaşlık (corporate citizenship), kurumsal hayırseverlik (corporate philanthropy) olarak sayılabilir (bakınız, Werther ve Chandler, 2006).

³ Esas itibarıyla siyasal iktisat, üretimin toplumsal sınıflar (burjuvazi, emekçiler ve toprak sahipleri) arasındaki bölüşümünü temel sorunsal olarak seçen Adam Smith ve David Ricardo gibi düşünürlerin oluşturduğu geleneğin adıdır (Ricardo, 1911: 1). Karl Marx, bu geleneğin analiz araçlarını kullanıp geliştirerek bir *eleştirisini* ortaya koymuştur. Örneğin, Marx *1844 Elyazmaları*'nda siyasal iktisadın kimi kategorilerin tarihselliğini gözardı ederek özel mülkiyet olgusunu veri kabul etmesini ve açıklamamasını sert bir dille eleştirir (Marx, 2007a: 67). İlginç olan, 1960'lı yıllardan itibaren, “siyasal iktisadın eleştirisini” sunan Marx ve onun takipçilerini referansla siyasal iktisat teriminin kullanılmasıdır (Yalman, 2008: 2).

En genelde kurumsal sosyal sorumluluk şirketlerin toplum ile yasal zorunlulukların ötesinde kurdukları ilişki ve topluma katkıları olarak görülebilir (McWilliams ve Siegel, 2001). Bu olgu, işletme yazınında etkili olan firmanın paydaşlar üzerinden incelenmesi yaklaşımı (Donaldson ve Preston, 1995) ile birlikte şirketin kararlarından etkilenen veya bu kararları etkileyebilen kişi veya gruplar olarak tanımlanan paydaşlar üzerinden ele alınmaktadır. Paydaşlar; işçiler, yöneticiler, hissedarlar, sendikalar, topluluklar, hükümet ve düzenleyiciler, hükümet dışı organizasyonlar ve çevre olarak sıralanabilir. Toplumsal olanı temsil ettiği varsayılan bu paydaşların çıkarlarına karşı şirketin sorumlu davranması vurgulanmakta, sosyal sorumluluk şirketlerin hissedarlarının kar maksimizasyonu amaçları ile paydaşların ihtiyaçlarını dengelemeye bir çağrı olarak görülmektedir (Blowfield ve Murray, 2008: 12-13; Banerjee, 2007: 18). Mevcut yazındaki temel kategorizasyon referansı kurumsal sosyal sorumluluk piramidi olarak adlandırılmaktadır (Carroll, 1991). Piramidin temelinde, şirketlerin toplumun talepleri doğrultusunda mal ve hizmet üreterek kazanç sağlaması olarak adlandırılan ekonomik sorumluluk bulunur. Bu üretim, yasal sorumluluk adı verilen, mevcut yasalara uygun bir biçimde gerçekleşmek durumundadır. Bir basamak üstte ise ahlaki sorumluluklar, yani yasal çerçevenin ötesinde, şirketlerin paydaşların ve çevresine zarar vermeme çabası bulunmaktadır. Piramidin en tepesindeki gönüllü/isteğe bağlı sorumluluklar, çoğunlukla hayırseverlik faaliyetleri olarak değerlendirilmektedir.

Görüldüğü üzere kurumsal sosyal sorumluluk; toplumsal ilişkiler yumağı içinde değişik düzeylerde ve alanlarda, birbirinden farklı yapılar ile çalışan şirketlerin sosyal faaliyetleri olarak görülebilen oldukça karmaşık bir inceleme nesnesidir. Bu olguyu anlamaya ve incelemeye uygun bir yöntemin hakim işletme yazını tarafından kullanıldığını söylemek ise maalesef mümkün değildir. Bu sorunun, sosyal bilimlerin yapılandırılması ve işletme yazınının genel eğilimi gibi iki farklı açıdan tartışması yapılabilir.

En temel sorun, 19. yüzyılın sonundan itibaren sosyal gerçekliğin farklı kompartmanlara bölünerek incelenmesi ve pozitivist ilkeler çerçevesinde sosyal bilim disiplinlerinin oluşturulmasında yatmaktadır. Disiplinlere bölünen toplumsal gerçeklikte; artık piyasayı iktisat bilimi, devleti siyaset bilimi ve sivil toplumu sosyoloji inceleme nesnesi yapmıştır (Gulbenkian Komisyonu, 2009: 39-40). Bu listeye, devletlerarası ilişkiler alanını inceleyen uluslararası ilişkiler disiplini ile birlikte, 1940'lardan itibaren belirginleşerek şirketleri/örgütleri inceleme nesnesi yapan işletme bilimini eklemek yanlış olmaz (Starbuck, 2003: 171). Pozitivist metodolojinin egemenliği doğrultusunda; (1) bilgi üretmede belirli bir yöntemin (yöntem içinde bulunan farklı ekollerin varlığı bir kenara bırakılırsa), (2) birbiri ile ilişkisi belirlenerek ayrıştırılmış disiplinler çerçevesi içinde, (3) gözlemlenebilir ve ölçülebilir olgular üzerinde uygulanması "bilimsel" olarak görülmüş, bu

özellikleri taşımayanlar “ideolojik” olarak dışlanmışlardır (Yalman, 2008: 2). Bu yaklaşım, incelediği nesnenin dinamik ve sistemle ilişkili özelliklerini göz ardı ederek, statik ve bağlamdan kopuk görünen özelliklerini incelemeye öncelik vermiş ve sonuçta; “olabildiğince az şey hakkında olabildiğince çok şey bilmek” (Ollman, 2006: 29) değerli olmuştur. Bir başka deyişle, sosyal bilimlerin bu şekilde yapılmasıyla toplumsal gerçekliğin disiplin duvarları içine “sığmayan” kısımları genellikle gözardı edilerek, incelenen nesneyle içsel ilişkileri kurulamamaktadır. Ontolojinin sınırlılığı eleştirisi, işletme yazını açısından bakıldığında toplum ve devleti tamamen gözardı ederek sadece işletme pratiklerine yoğunlaşılması olarak değerlendirilmemelidir. Elbette ki, kurumsal sosyal sorumluluk incelenirken şirketlerin birçok farklı aktör ve yapı ile ilişkileri söz konusu edilmektedir. Burada kast edilen, sosyal gerçekliğe bütüncül bir çerçevede yaklaşılmayıp; devlet, toplum ve piyasanın, birbirleri ile dışsal ilişkiler içinde olan farklı alanlar olarak görülmesidir. Dolayısıyla, o alanların bilgisini üretmek farklı disiplinlerin görevi olduğu ölçüde yapılan analizlerden eksik bırakılmıştır.

İşletme biliminin kuruluşundan itibaren temel eğilimi, kapitalist üretim ilişkileri içinde çok kritik yerde bulunan şirketlerin verimliliğini, etkinliğini ve üretkenliğini arttırmak olmuştur (Starbuck, 2003: 167-171). Bir başka deyişle, mevcut iktidar ilişkilerini veri kabul ederek işletmenin yol açtığı sorunları gidermek için teknik çalışmalar yürütmek işletme yazını açısından hep önemli bir amaç olmuştur. Genellikle şirketler olumlu toplumsal işlevlerin taşıyıcısı olarak sunulmuş, olumsuz örnekler sistemik sorunlar çerçevesinde tartışılmayıp, arızı “çürük elmalar” olarak nitelenmiştir. Şirket kapitalizminin değerlerini destekleyerek statükonun meşrulaştırılması ve yeniden üretilmesinde katkı sahibi olan işletme okullarının çoğunda eğitim ve araştırmanın ağırlıklı olarak muhafazakar eğilimli olduğu da belirtilmelidir (Alvesson ve diğerleri, 2009: 7, 18). Bu noktada, çeşitli eleştiriler olsa da örgüt kuramlarını sınıflandırma çabasında olan Burrell ve Morgan’ın (1979) çabasına referans vermek faydalı olabilir. Bilimsel faaliyeti objektif/subjektif yaklaşım eksenini ile değişimin/düzenin sosyolojisi çerçevesinde kategorize eden bu çalışmaya göre, pek çok ana işletme kuramı objektiflik iddiasındadır ve toplumun doğasına dair düzen varsayımını taşımaktadır. Dolayısıyla, işletme yazınının pozitivist eğilim taşıyan kanadı objektif olma iddiasında bulunsa da, toplumdaki düzen vurgusundan hareket ederek geliştirilen iyileştirmeler sınırlı bir çerçevede kalmaktadır.

İşletme yazınının bu ana eğilimi kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarında da kolayca tespit edilebilmektedir. Genellikle tekil şirket örnekleri üzerinden pratik sonuçlara ve ilkelere doğru giden bir akıl yürütme süreci ile incelenen kurumsal sosyal sorumluluğa birçok örnek verilebilir (bakınız Kotler ve Lee, 2005; Werther ve Chandler, 2006; Gürhan-Canlı, 2009). Bu gibi çalışmalarda eleştirel bir mesafe koyma gereği duymadan olgu olumlanıp, daha verimli

sonuçlar alacak şekilde uygulama yöntemi bulmaya odaklanılmıştır. Ayrıca ilgili yazında çeşitli endeksler geliştirerek şirketlerin sosyal “performansı” ile ekonomik performansı arasındaki ilişkiyi ölçülebilir hale getirme çabaları bulunmaktadır (Griffin ve Mahon, 1997). Bu çalışmalar sosyal sorumluluğun “işe yarayıp yaramadığını” bilançolara yansıyan olumlu veya olumsuz sonuçları üzerinden ölçme amacındadır. Bunların yanında, kurumsal sosyal sorumluluğa yöneltilen eleştiriler de genelde teknik çerçevede kalarak bu faaliyetlerin ekonomik verimliliği ve karları azaltması, şirketlerin rekabetçiliğini zedelemesi ve görünmeyen maliyetler yüklemesi gibi sorunlara odaklanmaktadır (Lawrence ve Weber, 2007: 53-54).

Bütün bu eleştirilerdeki amaç kurumsal sosyal sorumluluk üzerine geliştirilen bütün yazını birkaç örnek üzerinden mahkûm etmek değildir. Olguyu incelerken işletme disiplini içinden ve dışından farklı metodolojiler kullanan eleştirel yaklaşımların bulunduğu belirtilmelidir (Soederberg, 2006, 2010; Bakan, 2007; Banerjee, 2007). Burada vurgulanması gereken; dar anlamıyla işletme yazınının duruşu ve yöntemi ele alındığında olgunun tarihsel ve toplumsal bağlam ile sadece yüzeysel olarak ilişkilendirilip, eleştirel olarak varlığı sorgulanmayıp, teknik bir mesele olarak ele alınma eğiliminin artmasıdır. Verili güç ilişkileri sorgulanmadığı ölçüde araştırmaların ufku teknik eleştiri ve önerilerden öteye gidememektedir. Temelde yöntemsel olan bu sorunların aşılması için alternatif bir inceleme yöntemi önerilebilir. Bu çerçevede, işletme yazınında ağırlıklı olarak kabul gören pozitivist eğilimden farklı bir duruş olan eleştirel realizm/gerçekçilik (critical realism) bir alternatif olabilir (Fleetwood, 2004: 27). Bu duruş, Burrell ve Morgan’ın (1979) ayrımına göre değerlendirildiğinde, sosyal bilime yönelik nesnelci bir yaklaşım benimsemekle birlikte toplumsal değişim vurgusuna sahiptir. Bu özelliğiyle “radikal yapısalcı” olarak sınıflandırılacak eleştirel realizm, işletme yazınının ağırlıklı olarak toplumsal düzen temelli bakışı ile karşıtlık içinde bulunmaktadır. Gerçekten de, eleştirel realizmin bilim felsefesine en önemli katkılarından biri, toplumsal pratikleri ve teorileri incelerken eleştirel bir duruşa sahip olması ve toplumsal bilimin özgürleştirici potansiyelini vurgulamasıdır (Sayer, 2004: 14). Ampirik olanın ötesinde; gerçekleşen ama gözlemlenemeyen olgulara ve potansiyel olarak bulunan yapılara ve mekanizmalara dikkat çeken eleştirel realizm, pozitivistimin dünyayı gözlemlenebilir olanla sınırlama sorununu aşmaktadır (Sayer, 2004: 16). Ayrıca, pozitivistimin toplumsal gerçekliği yapay disiplin sınırları içine bölerek farklı alanlara ayrı ontolojik statüler atfedip bunların dışsal ilişkilerini inceleme eğiliminden uzak durmaktadır. Eleştirel realizm bu sorunu aşmak için olguları karmaşık ve içsel olarak ilişkili ve tarihsel olarak evrilen tek bir süreç olarak ele alma vurgusunu yapmaktadır (Sayer, 2000: 12-13). Bu çalışmada benimsenen siyasal iktisat yaklaşımının kurucusu olan Karl Marx da, belirli çekincelerle birlikte bir realist olarak değerlendirilebilir (Keat ve Urry, 2001: 157-159). Ana hatları belirtilen bu yöntemsel duruştan

hareketle, siyasal iktisat çerçevesinden çeşitli analiz araçları ile kurumsal sosyal sorumluluğun ele alınması oldukça verimli olabilecek bir çabadır.

SİYASAL İKTİSAT ÇERÇEVESİNDEN KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK

Siyasal iktisat alanında yapılan oldukça önemli tartışmalardan biri üretim tarzı üzerinedir. Ellen M. Wood (1995) kapitalist üretim ilişkilerinin, feodal yapıdan farklılığına vurgu yaparak “iktisadi” ve “siyasi” olanın birbirinden ayrıştırılmış olmasına dikkat çekmiştir. Gerçekten de, feodal lordların sistemin yeniden üretimi için serflere karşı siyasi ve hukuki zor kullanması gerekirken, kapitalizmi özgün kılan; sermayenin artık değeri sahiplenme mekanizmasının tamamen iktisadi olarak gerçekleşmesidir. Bir başka deyişle, devlete özel mülkiyeti koruması ve kimi anlarda güç kullanımı nedeniyle ihtiyaç duyulmasına rağmen, kapitalizmde ilkesel olarak ekonomi-dışı zor kullanılmasına gerek kalmamış, emek ile sermaye arasındaki ilişki biçimsel olarak özgür bir sözleşme ilişkisi haline gelmiştir (Wood, 1995: 28-29). Kurumsal sosyal sorumluluk pratikleri, bu iktisadi kontrat ilişkisinin doğasına bakıldığında nerede konumlanabilir?⁴ Sermayenin emeği ikna etme yönteminde sadece “iktisadi” ilişki kurmanın ötesinde, “sosyal” bir bağ yaratma çabası nasıl anamlanabilir? Tersinden düşünülürse, sermayenin kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine girişmesini emeğin iknası açısından olmazsa olmaz bir koşul gibi değerlendirmek abartılı olacaktır.

Bu noktada, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimi tartışmalarına değinmek faydalı olabilir. Sermaye devrinin aksaklığa uğramadan genişleyerek sürdürülmesi için hem üretici güçlerin, yani emeğin ve üretim araçlarının, hem de üretim ilişkilerinin, yani mevcut mülkiyet ilişkilerinin yeniden üretimi gerekmektedir (Althusser, 2006: 46). Bu yeniden üretim süreçleri şirketler içinde gerçekleşen basit bir amortisman faaliyeti olmanın ötesindedir. Bu çerçevede; okul, aile, din, hukuk, basın ve kültürel alanlarda faaliyet gösteren ve ilkesel olarak ideolojiye dayanan (kimi uç durumlarda zor kullanan) aygıtların işlerliği vurgulanmalıdır. Louis Althusser’in (2006: 52) devletin ideolojik aygıtları olarak tanımladığı bu yapılar emekçilerin “egemen ideolojiye boyun eğmesinin ya da bu ‘ideolojinin’ pratiğinin

⁴ Bu çalışmada geliştirilen mantığın geçerli olma koşulu, sermaye kavramıyla ile kast edilen üretim araçlarını elinde bulunduran burjuvazinin, şirket ile eş anlamlı kullanılmasıdır. Bir başka deyişle, burjuvazinin iradesi dışında geliştirilen herhangi bir şirket pratiğinin kategorik olarak elenmesidir. Bu doğrultuda farklı şirket örneklerinde yöneticilerin ve başka grupların birçok alanda insiyatif sahibi olma durumu gözardı edilse bile, uzun vadede ve genellikle burjuvazinin çıkarlarına aykırı hareket edebilen şirketlerin varlığının yadsınması anlamlı görülmektedir.

yeniden üretimi” bağlamında önemlidir.⁵ Bu çerçeveden bakıldığında, kurumsal sosyal sorumluluk pratiklerinin ve getirdiği “sorumlu kapitalistler” imajının çeşitli kanallardan yayılması egemen ideolojinin pekiştirilmesinde ve dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde işlevsel olduğu belirtilebilir.

Sermayenin toplumsal meşruiyet kazanma çabalarını siyasal iktidar tartışmaları çerçevesinde geliştirilen araçlarla incelemek de anlamlıdır. Antonio Gramsci’nin (2005) bu alandaki özgün katkıları; iktidarın kurulma ve yürütülme mantığının zor kullanma ve tâbi sınıfların rıza göstermesinin karmaşık bir birleşimi olduğunu göstermektedir. Hegemonya, bir sınıfın dar anlamıyla iktisadi çıkarlarının ötesine geçerek, tâbi sınıfların da çıkarlarını bir ölçüde yansıtan, ahlaki ve entelektüel bir boyutu da bulunan bir birliktelik olarak değerlendirilebilir (Gramsci, 2005: 181). Bir başka deyişle, oluşturulan bu siyasi birlikteliğe egemen sınıfın mevcut iktisadi çıkarlarının dışında muhalefetin ve tâbi sınıfların çıkarları da eklenmektedir. Hegemonya orjinal kullanımıyla siyasi düzlemde geliştirilen bir pratiği tanımlasa da, bu mantığın sermayenin işleyişiyle ilişkisi de incelenmeye değerdir. Sermayedarların sosyal sorumluluk faaliyetleri ile geliştirdikleri ahlaki vurgu ile entelektüel açıdan toplumun sorunlarına el atan çıkışları, tabi sınıfların rızalarının alınmasını kolaylaştırmaktadır. Gerçekten de, şirketler sosyal sorumluluk faaliyetleri ile güçlü bir ahlaki liderlik imajı oluşturarak kendilerine yönelik gerçekleştirilebilecek ciddi bir itirazı zorlaştırmışlardır. Bir örnek vermek gerekirse, yaptırım özelliği olmayan Küresel İlkeler Sözleşmesi’nin imzalanmasıyla, şirketler çeşitli insan hakları taleplerini kabul etmekle birlikte, karşı-hegemonya mücadelesini siyasetin dışına çekerek bu platform ile sınırlamış, Birleşmiş Milletler’in katkılarıyla imajlarını güçlendirmeyi başarmışlardır (Soederberg, 2006: 92).

Şirketler üzerine yapılan araştırmaya farklı terimlerle yaklaşarak eleştirel bir bakış kazanmak açısından siyasal iktisadın temel tartışmalarından olan emek değer teorisini ortaya koymak önemlidir. Bunun için bir metanın üretim devresini takip etmek mümkündür; Sermayedarın sahip olduğu sermaye (P) ile başlayan süreç, makina ve hammadde gibi üretim araçlarının alımı ile işçilerle belirli bir ücret karşılığı anlaşılacak emek gücünün satın alınmasıyla (M) sürmekte, üretimin (Ü) gerçekleşmesi ile ortaya çıkan metanın (M’)

⁵ Althusser devletin ideolojik aygıtları olarak tanımladığı yapıların ağırlıklı olarak “özel” alanda bulunan kurumlar oluşunun paradoksal bir durum olmadığını ileri sürmüştür. Althusser’e göre: “Kamu ve özel ayrımı burjuva hukukunda yer alan ve burjuva hukukunun ‘iktidarını’ uyguladığı alanlarda geçerli olan bir ayırmadır...Egemen sınıfın *devleti* olan devlet ne kamusal ne de özeldir, tam tersine her türlü kamusal ve özel ayrımının ön-koşuludur. Devlet ideolojik aygıtlarını gerçekleştiren kurumların özel ya da kamusal olması pek önemli değildir. Önemli olan işleyişleridir” (Althusser, 2006: 64-65).

satılarak para-sermaye (P') formuna geri dönmesiyle sona ermektedir. Bu sürecin amacı olan kar elde etme, başındaki ve sonundaki para (P-P') değerlerinin birbirinden farklı olması ile açıkça görülmektedir. Bu farkın kaynağı, makineler veya hammaddeler değil, üretim sürecinde değeri yaratan emeğin katkısıdır (Fine ve Saad-Filho, 2006: 66-67; Marx, 1990: 270). Bir emek değer teorisyeni olan Marx; temel olarak üretimde harcanan emek gücünü değer kaynağı olarak görür ve dolayısıyla sermaye de aslında emekle kurulan ilişki sonucunda birikmiş artık değerdir. Şirkete ontolojik olarak böyle bir emek-sermaye sorunsalı ile bakılınca, işletme yazınında birbiriyle eşit gösterilen "paydaşların" arasında emek öncelikli bir yer alır ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri de farklı bir anlam kazanır. Sosyal sorumluluk aslında genel olarak emekçilerin ürettiği artık değer birikmesi ve toplumun farklı alanlarına yeniden dağıtılmasıdır. Elbette daha incelikli bir şekilde işleyen bu süreç; emeğe rastgele artık değeri geri dağıtmaktan ziyade, sermayenin meşruiyetini güçlendirmek üzere toplumun en yaralayıcı sorunlarına (Türkiye için örneğin kız çocuklarının eğitimi) yönelik stratejik çözüm projeleri halinde vücut bulmaktadır.

Tam da bu noktada, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının şirketler açısından çıkar maksimizasyonu mantığından bir sapma olarak görülmemesi gerektiği vurgulanmalıdır. Kurumsal sosyal sorumluluk yazınında da sıklıkla belirtildiği üzere; şirketlerin sosyal faaliyetlerini kurumsallaşmış şekilde geliştirmelerinin, çeşitli çalışma ilkeleri yayınlamalarının veya belirtilen ilkelere uyma taahhüdünde bulunmalarının şirket açısından birçok faydası bulunmaktadır: "Artan satışlar ve pazar payı, güçlenen marka konumlandırılması, geliştirilen şirket imajı ve etkisi, çalışanları motive etme ve çalışan bağlılığını korumada artan yetenek, azalan işletme maliyetleri, yatırımcıların ve finansal analistlerin ilgisini çekme" (Kotler ve Lee, 2005: 10-11) bu faydalardan bazıları olarak ifade edilmektedir. Görüldüğü üzere şirketler, bütçelerinin belirli bir kısmını ayırdıkları sosyal faaliyetleri toplumsal algıyı yönetmekte hesaplıca kullanmaktadırlar ve bu nedenle kurumsal sosyal sorumluluk sadece karşılık beklemeden topluma verme (hayırseverlik) olarak görülmemelidir.

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin yaygınlaşması, neden (daha önce değil de), varolan tarihsel ve toplumsal bağlamda şirketlerin bu söylem ve pratikler üzerine eğilme gereği duydukları sorusunu da gündeme getirmektedir. Bu soruyu cevaplamak için siyasal iktisat çerçevesinde yapılan kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel gelişiminde seçilebilen dönemlerin incelenmesi tartışmalarından faydalanılabilir. Bu doğrultuda özellikle 20. yüzyıl için geliştirilen dönemleştirmeler oldukça yardımcı olabilir. Bob Jessop (2000), savaş sonrası devlet-toplum ilişkilerini kavramsallaştırmak üzere kullandığı Keynesçi Ulusal Refah Devleti'ni şöyle açıklar: Sermayenin karlılığını sağlamak için ulusal ekonomilerde talep yönlü politikalarla tam

istihdam hedefine ulaşılmaktadır. Sosyal politika refah amacını güderek kitle tüketiminin önünü açmakta ve Fordist kitle üretimini tamamlamaktadır. Bu politikalar devletçi bir anlayışla ulus-devlet düzeyinde vatandaşlara sağlanmaktadır (Jessop, 2000: 13-14). Oluşan derin ekonomik ve siyasi krizler sonrasında 1980'lerden itibaren artık farklı ilişkiler geçerli olmaya başlamıştır (Jessop, 2000). Sermayenin karlılığı doğrultusunda Schumpeterci arz yönlü ekonomik politikaların benimsenmesi, inovasyon, rekabet ve esnekliğin önem kazanması, sosyal politikanın işgücü piyasası esnekliği önceliklerine göre çalıştırmacı ilkelerle yeniden yapılandırılması, kimi politika yapım güçlerinin ulus-devlet düzeyinin üstüne çıkararak ulus-ötesi bir karakter kazanması bu dönüşümün temel özellikleridir (Jessop, 2000: 18-19).

Bu iki farklı devlet-toplum ilişkisi arasındaki geçiş, elbette sancısız olmayan kapsamlı reform süreçleri anlamına gelmektedir. 1980'ler için kullanılan Washington Uzlaşması terimi, yapılması istenen reformların finans sermayesi, Amerikan hükümeti ve onun güçlü şekilde etkilediği uluslararası kuruluşların (IMF ve Dünya Bankası) fikir ve çıkarlarını yansıttığını anlatmaktadır (Williamson, 1990). Bu dönemde hükümetlerin kamusal malları üretmedeki verimsizliğine dair yapılan yoğun ideolojik propaganda ile birlikte, mali disiplin, özelleştirme, finansal ve ticari serbestleştirme ve özellikle emek piyasalarında kuralsızlaştırma politikaları izlenerek devletin kontrolünde olan birçok alan sermayenin denetimine bırakılmıştır. Refah devleti uygulamasının erozyona uğramasının anlamı, önceden devlet tarafından düzenlenen ve sağlanan kimi 'sosyal' hizmetlerin tamamen tasfiyesi veya piyasa ilkeleri doğrultusunda yeniden düzenlenmesidir. Hükümetlerin kamusal hizmetleri artık sağlamadığı, küresel aktörlerin konumunun muğlak olduğu ve sivil toplumdan bu alanda gittikçe artan katkılar beklendiği bu süreçte ortaya çıkan boşluk şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin önem kazanmasını sağlamıştır (Hirschland, 2006: 18-19). Bir anlamıyla, refah devletinin tasfiyesiyle daha önce sahip olduğu birçok hak "esnekleşme" adı altında elinden alınan emek, sermaye ile kurduğu ilişkide güç kaybetmekte, aynı zamanda sermaye de sosyal sorumluluk faaliyetleri uygulamaya başlayarak yeni bir cephede güç kazanmaktadır.

SONUÇ

Sermayenin giderek artan ve kurumsallaşan bir şekilde sosyal sorumluluk uygulamalarını şirketlerin faaliyetlerine dâhil etmesi; nedenleri, işleyiş süreçleri ve toplumsal sonuçları üzerinden incelenmeye değer önemli bir konudur. Dünyanın dört bir yanında önde gelen şirketlerin, uluslararası kuruluşların, sivil toplum örgütlerinin ve akademik çevrelerin çeşitli boyutlarını oluşturduğu ve her gün yeniden kurulup yaşanan dinamik bir olgu olan kurumsal sosyal sorumluluğun incelenmesi oldukça zordur. Bu zor

göreve talip olan işletme disiplini yönetsel duruşu ve taşıdığı genel eğilimi nedeniyle olguyu açıklamakta önemli eksiklikler bırakmaktadır. Olgunun tarihsel olarak ortaya çıkışının eleştirel bir değerlendirmesinin yapılmaması, teknik iyileştirmelerin ötesinde bir sorgulamaya pek gidilmemesi, ölçülebilir olmayan boyutlarına ilgi duyulmaması, farklı disiplinlerin getirebileceği analiz araçlarından yoksun kalınması karşılaşılan çeşitli sorunlar olarak sayılabilir. Bu sorunların aşılması için yönetsel olarak eleştirel realizmin bir çıkış olabileceğinin savunulduğu bu çalışmada, siyasal iktisat çerçevesinde oluşturulmuş kimi analiz araçları kullanılarak yeri geldiğinde olgunun farklı yönleri analiz edilmiştir.

Emek-sermaye sorunsalı üzerinden giderek şirketleri ve genel olarak kapitalist üretim ilişkilerini incelemek kurumsal sosyal sorumluluk yazınına katkı sağlayabilir. Değerin kaynağı olan emekçiler ile değeri sahiplenilen sermayedar arasındaki çelişkinin yanına, sermayedarın sosyal sorumluluk faaliyetleri içine girmesi konulduğunda resim bir ölçüde oluşmuş ama tamamlanmamıştır. Bu pratikler, kapitalizmin tarihsel olarak belirli bir evresinde, uluslararası şirketlerin önde gelen temsilcilerinin katkılarıyla gerçekleşmekte ve yeniden üretimde ideolojinin işleyişi, siyasal hegemonyanın kurulması gibi boyutlarıyla bir bütün olarak ele alındığında bir anlama sahip olmaktadır. Bu büyük resim içinde, *sadece sosyal sorumluluk faaliyetinin kendisine odaklanıldığında*, örneğin kız çocuklarının eğitime katkı yapılması gibi faydalı, gerekli ve güzel bir manzara ortaya çıkmaktadır. Aksine, *kurduğu ilişkilerle bir bütün olarak sermayeye bakıldığında ise*, kapitalist üretim ilişkilerinin temel karakteri olan emek sömürsünü esnekleşme adı altında geliştiren ve ideolojik hegemonyasını devam ettirmek için hesaplı bir şekilde imajını sosyal sorumluluk faaliyetleri ile yönetmeye çalışan şirketler manzarası ortaya çıkmaktadır. Araştırma yönteminin çalışma boyunca vurgulanmasının temel nedeni, körlerin bir fili tarif edişindeki sorunda olduğu gibi, sosyal sorumluluğun da çok boyutlu bir bütün olarak ele alınmadıkça yanıltıcı tariflerine çokça rastlanılmasıdır.

Bu çalışma, dünya çapında günden güne dönüşen, değişik coğrafi bölgelerde farklı formlar alan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin analizi için sadece kuramsal bir çerçeve çizme girişimidir. Oluşturulmaya çalışılan çerçeve daha da derinleştirilip uygulama boyutu eklenerek; farklı tarihsel bağlamların, geleneklerin ve ülke örneklerinin karşılaştırılmasıyla kurumsal sosyal sorumluluğa dair daha kapsamlı bir kavrayış geliştirilebilir.

Bu çalışmanın temel sınırları; sermayenin şirket ile eş anlamlı olarak kullanılması, dünya çapında kurumsallaşan farklı şirket formlarının gözardı edilmesi ve kurumsal sosyal sorumluluk tartışmalarının ağırlıklı olarak emek boyutuna odaklanmasıdır. Ayrıca siyasal iktisat perspektifi içinde bulunan ve tam anlamıyla uyumlu bir bütün oluşturmayan çeşitli analizlerin ve ekollerin

varlığının kabulü üzerinden, geliştirilecek alternatif çerçevenin iç tutarlılığının dikkatle araştırılması gerektiği vurgulanmalıdır. Bütün bunlara rağmen, bu kısa çalışmada genel olarak farklı bir yöntemsel duruşun ve analiz araçlarının kurumsal sosyal sorumluluğu anlamamıza olumlu katkılarda bulunabileceği düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. 2006. *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. Çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Alvesson, M., Bridgman, T. ve Willmott, H. 2009. (Der.). *The Oxford handbook of critical management studies*. New York: Oxford University Press.
- Bakan, J. 2007. *Şirket: Kar ve güç peşindeki patolojik kurum*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Banerjee, S.B. 2007. *Corporate social responsibility: The good, the bad and the ugly*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Barutçu, H. 2009. (Der.). *Sorumluluklar ve paylaşımlar üzerine: Tepe Grubu'ndan örneklerle şirketlerin toplumsal sorumlulukları*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Birleşmiş Milletler. *Global compact*. www.unglobalcompact.org
- Blowfield, M. ve Murray, A. 2008. *Corporate responsibility: A critical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Buğra, A. 1987. *The late coming tycoons of Turkey*. Journal of Economic and Administrative Studies, 1(1): 143-155.
- Burrell, G. ve Morgan, G. 1979. *Sociological paradigms and organisational analysis*. Oxford: Heinemann.
- Carroll, A.B. 1991. The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, 34(4): 39-48.
- Donaldson, T. ve Preston, L.E. 1995. The stakeholder theory of the corporation: concepts, evidence and implications. *Academy of Management Review*, 20(1): 65-91.
- Engels, F. 1997. *İngiltere'de emekçi sınıfın durumu*. Çev. Yurdakul Fincancı. Ankara: Sol Yayınları.
- Fine, B. ve Saad-Filho, A. 2006. *Marx'ın Kapital'i*. Çev. Nail Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap.
- Fleetwood, S. 2004. An ontology for organisation and management studies. S. Fleetwood ve S. Ackroyd (Der.), *Critical realist applications in organisation and management studies*: 27-53. Londra: Routledge.

- Friedman, M. 1998. The social responsibility of business is to increase its profits. L. P. Hartman (Der.), *Perspectives in business ethics*: 246-251. Londra: McGraw-Hill.
- Gramsci, A. 2005. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. Londra: Lawrence and Wishart.
- Griffin, J.J. ve Mahon, J.F. 1997. The corporate social performance and corporate financial performance debate: Twenty-five years of incomparable research. *Business and Society*, 36(1): 5-31.
- Gulbenkian Komisyonu. 2009. *Sosyal bilimleri açın: Sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine rapor*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gürhan-Canlı, Z. 2009. Pazarlama ve kurumsal sosyal sorumluluk: Bilimsel alanda en son gelişmeler. Değişen İş Ortamında Sürdürülebilir Kalkınma ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk Konferansı. İstanbul.
- Hirschland, M.J. 2006. *Corporate social responsibility and the shaping of global public policy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hunt, E. K. 2005. *İktisadi düşünce tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hürriyet. 1995. Çokuluslu şirketlerin çocuk işçi skandalı. 7 Nisan.
- Jessop, B. 2000. The changing governance of welfare: Recent trends in its primary functions, scale, and modes of coordination. N. Manning ve I. Shaw (Der.), *New risks, new welfare: Signposts for social policy*: 12-23. Oxford: Blackwell Publishing.
- Keat, R. ve Urry, J. 2001. *Bilim olarak sosyal teori*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Khan, F.R., Munir, A.M. ve Willmott, H. 2007. A dark side of institutional entrepreneurship: Soccer balls, child labor and postcolonial impoverishment. *Organization Studies*, 28: 1055-1077.
- Kotler, P. ve Lee, N. 2005. *Corporate social responsibility: Doing the most good for your company and your cause*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Lawrence, A.T. ve Weber, J. 2007. *Business & society: Stakeholders, ethics, public policy*. New York: McGraw-Hill.
- Marx, K. 1990. *Capital. A critique of political economy*. Volume 1. Londra: Penguin Books.
- Marx, K. 2007a. *Economic and philosophic manuscripts of 1844*. New York: Dover Publications.
- Marx, K. 2007b. *Karl Marx: Selected writings*. Oxford: Oxford University Press.
- McKie, J.W. 1974. (Der.). *Social responsibility and the business predicament*. Washington: The Brookings Institution.
- McWilliams, A. ve Siegel, D. 2001. Corporate social responsibility: A theory of the firm perspective. *Academy of Management Review*, 26: 117-127.

- Ollman, B. 2006. *Diyalektiğin dansı: Marx'ın yönteminde adımlar*. Çev. Cenk Saraçoğlu. Ankara: Yordam Kitap.
- Ricardo, D. 1911. *The principles of political economy and taxation*. Londra: Aldine Press.
- Lipschutz, R.D. ve Rowe, J.K. 2005. *Globalization, governmentality and global politics: Regulation for the rest of us?* Londra: Routledge.
- Sayer, A. 2000. *Realism and social science*. Londra: Sage Publication.
- Sayer, A. 2004. Foreword: Why critical realism?. S. Fleetwood ve S. Ackroyd (Der.), *Critical realist applications in organisation and management studies*: 6-20. Londra: Routledge.
- Soederberg, S. 2006. *Global governance in question: Empire, class and the new common sense in managing north-south relations*. Londra: Pluto Press.
- Soederberg, S. 2010. *Corporate power and ownership in contemporary capitalism: The politics of resistance and domination*. New York: Routledge.
- Starbuck, W.H. 2003. The origins of organization theory. H. Tsoukas ve C. Knudsen (Der.), *The Oxford handbook of organization theory*: 143-182. Oxford: Oxford University Press.
- Utting, P. 2005. Rethinking business regulation: From self-regulation to social control. Technology, Business and Society Programme Paper, No 15. United Nations.
- Werther, W.B. ve Chandler, D. 2006. *Strategic corporate social responsibility: Stakeholders in a global environment*. London: Sage Publications.
- Williamson, J. 1990. What Washington means by policy reform. J. Williamson (Der.), *Latin American adjustment: How much has happened?* Washington: Institute for International Economics.
- Wood, D.J. 1991. Corporate social performance revisited. *Academy of Management Review*, 16: 691-718.
- Wood, E.M. 1995. *Democracy against capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yalman, G. 2008. Aydınlanmadan günümüze siyasi iktisat. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Berkay Ayhan, 1985 yılında Ankara'da doğdu. Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü'nü bitirdikten sonra ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde merkez bankası bağımsızlığı ve TCMB konusundaki teziyle yüksek lisansı bitirdi. Doktora öğrenimini araştırma görevlisi olarak çalıştığı ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde sürdürmektedir. Eleştirel siyasi iktisat ve Türkiye siyaseti ilgi alanları arasındadır.